Philosophia et Theologia: Dialogues in Criticism and Reflection
EISSN: 2716-960X
PISSN: 1026-8952

Typology of Narratives of Praise and Censure Regarding Kalam (Scholastic Theology) and Mutakallimin (Theologians) in Imami Heritage: (An Analysis of Foundations, Contexts, and Instances)*

Mohammad Sadegh Moshafipour[1] **Mohammad Javadan**[2]
Mohammad Hassan Nadem[3] **Mohammad Jafar Rezaei**[4]

1. Ph.D. Student in Shia Studies, Jafari Culture Foundation, Qom, Iran (**corresponding author**). m.sadegh.m1367@gmail.com
2. Assistant Professor, Department of Shia Studies, Faculty of Islamic Studies, University of Religions and Denominations, Qom, Iran. javdan@urd.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Shia Studies, Faculty of Islamic Studies, University of Religions and Denominations, Qom, Iran. nadem@urd.ac.ir
4. Assistant Professor, Department of Theology, Research Institute of Ahl al-Bayt Theology, Quran and Hadith Research Institute, Qom, Iran. rezae.mj@riqh.ac.ir

Article Info

Article Type: Research

Article history:
Received: 2025/12/23
Revised: 2026/05/08
Accepted: 2026/09/27
Online Publication: 2026/12/22

Keywords:
Narratives Praising Kalam; Narratives Censuring Kalam; Narratives Praising Theologians; Narratives Censuring Theologians; Imami Science of Kalam; Conflict of Narratives.

EXTENDED ABSTRACT

In the Hadith heritage of Imami Shiism regarding the science of Kalam and the activities of theologians, we encounter two distinct categories of narratives: first, narratives that emphasize debate and theological dialogue, praising theologians and their academic competence; second, narratives that prohibit theological engagement with cautionary expressions and censure certain scholars of Kalam. At first glance, this situation indicates a sort of conflict between the narratives praising and censuring Kalam—a conflict that has historically influenced the formation of differing perspectives regarding the status of reason

Cite this article Moshafipour, M. S., Javadan, J., Nadem, M. H., & Rezaei, M. J. (2026). Typology of Narratives of Praise and Censure Regarding Kalam (Scholastic Theology) and Mutakallimin (Theologians) in Imami Heritage: (An Analysis of Foundations, Contexts, and Instances). *Philosophia et Theologia: Dialogues in Criticism and Reflection*, *31*(4), pp. 1-27.
https://doi.org/10.22081/jpt.2026.74030.2333

© **The Author(s)**; **Publisher:** Islamic Sciences and Culture Academy
https://doi.org/10.22081/jpt.2026.74030.2333

* This article has been taken from the doctoral dissertation entitled " Critical analysis of the narrations of praising and condemning Kalam and theologians " (Supervisors: Mohammad Javadan & Mohammad Hassan Nadem), Department of Shia Studies, Faculty of Islamic Studies, University of Religions and Denominations, Qom, Iran. Faculty of Moral Philosophy, Baqir al-Olum University, Qom, Iran.

and argumentation in religious knowledge. On the other hand, these narratives have also been cited by certain opponents and Orientalists, providing grounds for the claim that Imami Kalam lacked an independent identity in the early centuries and was subsequently shaped under the influence of the Mu'tazilite school.

The core problem of the present research is to determine what type of Kalam and theological discourse the narratives of praise and censure are directed toward, and based on what criteria can these two groups be reconciled? Are these narratives issued concerning a single, uniform essence of the science of Kalam, or does each category pertain to different conditions, subjects, and methods of theological discourse? Answering this question necessitates examining the narratives alongside one another while attending to their contexts of issuance and implications; because judging the stance of the Infallible Imams toward the science of Kalam without considering these contextual clues can lead to erroneous understandings of the status of this science within the Imami school.

This research has been organized using a descriptive-analytical method and structural typology. In this approach, the narratives of praise and censure are not examined in isolation and fragmentation; rather, by considering their issuance contexts, historical and social backgrounds, and analyzing their semantic implications, an effort is made to clarify the interrelation among these narratives through reconciliatory harmonization. Accordingly, the narratives have been classified along four main axes: method, subject, individuals, and conditions, so that the characteristics of each category and the criteria for praise or censure within them become clear. In addition to the content of the narratives, the practical conduct (Sirah) of the Prophet and the Imams in confronting theological discussions, training theologians, and guiding them has also been taken into consideration.

The primary objective of this research is to present a coherent typology of the narratives praising and censuring Kalam and theologians, and to elucidate the foundations and contexts of each category. Along this line, the study seeks to identify the characteristics of the Kalam approved by the Imams, the factors and contexts behind the prohibition of certain theological methods, and the criteria for distinguishing instances of praise and censure. Furthermore, by examining the scientific and practical conduct of the Imams in training and guiding theologians, it aims to explain the status of the science of Kalam in the Imami school and the role of the Imams in its

establishment and expansion. Through this approach, a more precise assessment of the claims regarding the posteriority and dependence of the core of Imami Kalam upon the Mu'tazilite school is made possible.

The examination of the narratives of praise indicates that the Kalam approved by the Imams is categorizable from three perspectives: First, from the perspective of purpose and function—meaning that beyond defensive functions and countering intellectual and doctrinal onslaughts, Kalam also plays a role in the rational explanation of religious teachings, guiding and directing audiences, and deepening doctrinal beliefs. Second, from the foundational perspective—the practical conduct of the Prophet and the Imams, particularly during the eras of Imam al-Baqir and Imam al-Sadiq, reflects their commitment to training specialized students across various epistemic fields including Kalam, dividing scientific labor, and supervising the activities of theologians. Third, from the epistemological and methodological perspective—the reviewed narratives and conduct are grounded in a type of rationality linked to the Quran and Sunnah, serving to explain and defend revelatory teachings.

Conversely, the typology of the narratives of censure demonstrates that prohibition and censure are not directed in all instances at rational argumentation and the science of Kalam itself; rather, specific factors and contexts intervened in the issuance of these narratives. Part of these narratives targets incorrect methods in discussion and argumentation, such as analogical reasoning, interpretation based on personal opinion, abandoning the teachings of the Imams, and following personal viewpoints. Another category relates to disputation, contention, and hostility outside the bounds of the best manner—methods that, instead of explaining the truth and persuading the audience, are accompanied by the motive of defeating the opponent and showing off. In addition, some narratives pertain to entering topics that, due to complexity or epistemological limitations, were not ripe for discussion; these include the innermost essence of the Divine, certain discussions concerning Imamah, Qada and Qadar (Predestination and Divine Decree), and the created status of the Holy Quran. Moreover, the scientific competence and capability of individuals in entering specialized debates, as well as political exigencies and the conditions of Taqiyyah (dissimulation), constitute other influential factors in understanding the narratives of censure. Hence, in examining narratives concerning certain theologian companions, such as Zurarah and Hisham ibn al-Hakam, one cannot suffice with one or two censuring reports; rather, the entire corpus of

narratives, historical clues, and their contexts of issuance must be examined conjointly.

The culmination of this investigation is that the apparent conflict between the narratives of praise and censure is superficial, arising from a superficial, non-historical, and absolutist view of the texts. By placing each narrative in its proper place and attending to its qualifiers, conditions, and context of issuance, the stance of the Imams toward the science of Kalam is revealed as a unified position with diverse manifestations and instances. Consequently, the narratives of praise articulate the characteristics of approved Kalam, while the narratives of censure express the factors and instances of deviation in theological discourse. Furthermore, the analysis of the conduct and narratives shows that the science of Kalam in the Imami school is an authentic science rooted in the Holy Quran and Sunnah, in the establishment, training, guidance, and refinement of which the Imams played a definitive role. Therefore, the similarity of certain Imami theological views with the Mu'tazila cannot, by itself, serve as proof of borrowing and influence of the core of this science from that school.

نقد و نظر
درفلسفه و کلام
EISSN: ۲۷۱۶-۹۶۰X
PISSN: ۱۰۲۶-۸۹۵۲

گونه‌شناسی روایات مدح و ذم کلام و متکلمان در تراث امامیه؛ (تحلیلی بر مبانی، زمینه‌ها و مصادیق)*

محمدصادق مشفقی‌پور[۱] محمد جاودان[۲] محمدحسن نادم[۳] محمدجعفر رضایی[۴]

۱. دانشجوی دکتری رشتهٔ شیعه‌شناسی، بنیاد فرهنگ جعفری، قم، ایران (**نویسنده مسئول**).
m.sadegh.m1367@gmail.com
۲. استادیار، گروه شیعه شناسی، دانشکده مطالعات اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران.
javdan@urd.ac.ir
۳. دانشیار گروه شیعه شناسی دانشکده مطالعات اسلامی دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران.
nadem@urd.ac.ir
۴. استادیار، گروه کلام، پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم‌السلام، پژوهشگاه قرآن و حدیث. قم، ایران.
rezae.mj@riqh.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۱۷
تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۴/۲۵
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۷/۱۴
تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۱۰/۰۱

کلیدواژه‌ها:
روایات مدح کلام، روایات ذم کلام، روایات مدح متکلمان، روایات ذم متکلمان، تعارض روایات مدح و ذم کلام.

چکیده

میراث حدیثی امامیه در باب دانش کلام و کنشگری متکلمان، با تعارض ظاهریِ «تأیید و طرد» مواجه است. این دوگانگی نه‌تنها زمینه‌ساز شکل‌گیری جریانات متقابل عقل‌گرا و نص‌گرا در مذهب شده، بلکه بهانه‌ای برای مستشرقان فراهم آورده است تا کلام امامیه را پدیده‌ای متأخر و وام‌دار مکتب اعتزال معرفی کنند. پژوهش حاضر باهدف حل این تعارض، از روش «توصیفی ـ تحلیلی» با رویکرد «گونه‌شناسانه» بهره جسته است. فرضیهٔ تحقیق بر این استوار است که مدح و ذم در روایات به ماهیت واحد دانش کلام بازنمی‌گردد، بلکه ناظر به چهار متغیرِ روش، موضوع، صلاحیت کنشگر و اقتضائات سیاسی (تقیه) است. یافته‌ها نشان می‌دهد که ائمه علیهم‌السلام با بنیان‌گذاری «الگوی عقلانیت وحی‌بنیاد»، گونه‌ای از کلام را که مبتنی بر برهان و در خدمت تبیین وحی است،

استناد: مشفقی‌پور، محمدصادق؛ محمد جاودان؛ نادم، محمدحسن؛ رضایی، محمدجعفر. (۱۴۰۵). گونه‌شناسی روایات مدح و ذم کلام و متکلمان در تراث امامیه؛(تحلیلی بر مبانی، زمینه‌ها و مصادیق). نقدونظر، ۳۱(۴)، صص ۱-۲۷.
https://doi.org/10.22081/jpt.2026.74030.2333

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۱۴۰۵ © «نویسندگان دارندهٔ حق‌مؤلف مقالهٔ خود بدون محدودیت هستند»

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری با عنوان: «تحلیل انتقادی روایات مدح و ذم کلام و متکلمان» (اساتید راهنما: محمد جاودان و محمدحسن نادم) گروه شیعه‌شناسی، دانشکده مطالعات اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران می‌باشد.

ممدوح انگاشته و در مقابل، گونه‌های مبتنی بر قیاس، جدال غیراحسن و ورود به حوزه‌های ممنوعه (مانند ذات الهی) را مذموم شمرده‌اند. این پژوهش اثبات می‌کند که تعارض ذکرشده، بدوی و سیاق‌محور است و دیدگاه معصومان علیهم‌السلام منظومه‌ای منسجم برای راهبری عقلانیت دینی است.

مقدمه

مواجهه با پدیدهٔ «تعارض»[1] در متون دینی، یکی از دیرپاترین و بنیادی‌ترین چالش‌های معرفتی در تاریخ ادیان بوده است. در سنت اسلامی، به‌ویژه در میراث حدیثی امامیه، این پدیده به‌دلیل گستردگی روایات و تنوع شرایط صدور، اهمیتی دوچندان دارد (نوبهار و رمضانی، ۱۳۹۷). در این میان، یکی از برجسته‌ترین نمونه‌های تعارض ظاهری، موضع ائمهٔ اطهار علیهم‌السلام در قبال «علم کلام» به‌عنوان دانش دفاع عقلانی از عقاید، از پیچیدگی مضاعفی برخوردار است (برنجکار و رضایی، ۱۳۹۶). علم کلام که می‌توان آن را دانش استدلال و دفاع عقلانی از عقاید دینی تعریف کرد، از همان سده‌های نخستین اسلامی، هم به‌عنوان سپری برای دفاع از دین و هم به‌مثابهٔ شمشیری برای ایجاد تفرقه و بدعت مورد توجه و نقد بوده است (شبلی نعمان، ۱۳۸۶، ص ۸).

در میراث روایی شیعه، این دوگانگی به‌شکلی کاملاً برجسته خود را نشان می‌دهد. از یک سو، با حجم قابل توجهی از روایات روبه‌رو هستیم که در آن‌ها، امامان معصوم علیهم‌السلام اصحاب خود را به مناظره و گفت‌وگوهای کلامی تشویق می‌کنند، متکلمان زبردست را می‌ستایند و خود نیز در پیچیده‌ترین مباحث کلامی عصر خویش، فعالانه شرکت می‌جویند (نک: طبرسی، ۱۴۰۳ق، صص ۲۳-۲۶). سیرهٔ امام صادق علیه‌السلام در تربیت شاگردان متخصص برای هر حوزه از مباحث کلامی (طوسی، ۱۴۰۹ق، ج۱، ص ۱۷۲) و تحسین‌های بی‌نظیر ایشان از قدرت مناظره برخی اصحاب متکلم خود همچون هشام بن حکم، زراره بن اعین، مؤمن الطاق و هشام بن سالم (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۱۷۱)، شاهدی روشن بر این رویکرد ایجابی است. این دسته از روایات، سنگ بنای جریان اصولی و عقل‌گرای تشیع را تشکیل داده‌اند (سبحانی، ۱۳۷۴).

از سوی دیگر، روایات پرشماری وجود دارند که با لحنی قاطع و هشدارآمیز، از ورود به مباحث کلامی نهی می‌کنند. مضامینی چون هلاکت اصحاب کلام، بدعت‌بودن کلام‌ورزی، نهی از تفکر و تعمق در موضوعاتی چون ذات الهی (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص ۴۵۸)، مستمسک اصلی جریان اخباری در نفی هرگونه استدلال عقلی مستقل از نصوص بوده

1. Conflict

است (سبحانی، ۱۳۸۸؛ مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج۲، ص ۱۰۶؛ حر عاملی، ۱۴۱۶ق، ج۱، ص ۸۵). این تعارض ظاهری، پیامدهای جدی در دو سطح داخلی و خارجی به‌دنبال داشته است: نخست، ایجاد شکافی عمیق در معرفت‌شناسی شیعی میان دو قطب عقل‌گرایی و نص‌گرایی (سبحانی، ۱۳۷۴)؛ دوم، فراهم‌آوردن دستاویزی برای مخالفان تا مکتب اهل‌بیت علیهم‌السلام را به ضدیت با تفکر عقلانی متهم سازند و موارد مثبت را حمل بر اضطرار و شرایط زمانی کنند (خیاط معتزلی، ۱۹۸۸م، ص۳۶؛ مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۶، ص۲۱۴؛ عطائی نظری، ۱۳۹۶)؛ و سوم ادعای مستشرقانی نظیر مادلونگ و مارتین مکدرموت که معتقدند کلام شیعه در سده‌های نخستین فاقد هویت مستقل بوده و بعدها تحت تأثیر معتزله شکل گرفته است (اشعری، ۱۴۰۰ق، صص ۳۱-۳۵؛ مکدرموت، ۱۳۷۲، ص ۶؛ امین، ۱۹۹۷م، ج۳،صص ۲۶۸-۲۹۷؛ Schmidtke, 1991; Madelung, 1991, p. 13; McDermott, 1978). همچنین دیگر اندیشمندان معاصر همچون احمد امین مصری، محمدعلی امیرمعزی، سید حسین مدرسی طباطبایی، محمدجواد مشکور، سامی نشار، ولهوزن، فان اس و اشمیتکه نیز ضمن طرح این ادعا، به‌نوعی مهر تأییدی بر آن زده‌اند (کاشفی، ۱۳۸۴؛ برنجکار و رضایی، ۱۳۹۶).

این پژوهش بر پایهٔ روش «توصیفی ــ تحلیلی» و با استفاده از ابزار «گونه‌شناسی ساختاری»[1] تدوین شده است. در این مدل، روایات نه به‌صورت پراکنده، بلکه در پیوند با «بسترهای صدور» و «تحلیل دلالت»[2] بررسی می‌شوند تا ازطریق قاعدهٔ «جمع دلالی»، انسجام باطنی آن‌ها آشکار گردد. این تحقیق می‌پرسد: «چه انواعی از کلام و کلام‌ورزی مورد مدح یا ذم قرار گرفته‌اند؟ معیارهای این تفکیک چیست؟ و چگونه می‌توان میان نهی از کلام و ضرورتِ دفاع عقلانی از دین جمع کرد؟». فرضیهٔ اصلی این است که روایات مدح و ذم، ناظر بر دو پدیدهٔ کاملاً متفاوت هستند و تعارضی میان آن‌ها وجود ندارد. روایات ذم گونه‌ای خاص از «کلامِ منحرف» را نقد می‌کنند؛ درحالی‌که روایات مدح گونه‌ای دیگر از «کلامِ مطلوب» را ترویج می‌نمایند. این مقاله با طبقه‌بندی روایات براساس چهار محور (روش، موضوع، افراد و شرایط) تلاش می‌کند تا ویژگی‌های هریک از این

1. Typology
2. Socio-Political Context

دو دسته از روایات را به‌تفصیل تبیین نماید و در نهایت، به تصویری واحد و منسجم از دیدگاه امامان شیعه علیهم‌السلام دست یابد.

اگرچه وجود روایات در باب مدح و ذم کلام و متکلمان در روایات شیعی امری مسلم است، ولی به‌جز اشارتی که به‌مناسبت در گفتار و نوشتار محققان معاصر بدان اشاره شده است، اثری که پیرامون این موضوع به‌صورت مبسوط و با رویکردی گونه‌شناسانه به بحث پرداخته باشد، وجود ندارد. اما در برخی آثار محققانِ این حوزه، به‌مناسبتِ بحث از علم کلام، روش‌شناسی علم کلام و همچنین بررسی آرا و اندیشه‌های کلامی اصحاب ائمه علیهم‌السلام و متکلمان مطالبی بیان شده است:

الف) ربانی گلپایگانی (۱۳۷۱) به برخی اهداف و غایات دانش کلام پرداخته و اموری همچون دین‌شناسی تحقیقی، ارشاد و هدایت، پاسداری از عقاید دینی، نیازمندی علوم دینی به کلام را از اهداف این دانش برشمرده؛ سپس گزارش‌های مختصری در مورد جایگاه علم کلام و منزلت متکلمان بیان کرده است.

ب) ابراهیم‌زاده آملی (۱۳۸۹) تعریفی از دانش کلام ارائه کرده و سپس به خاستگاه پیدایش و ارتباط این دانش با دیگر علوم پرداخته است؛ و در نهایت، در بخش انتهایی مقاله، گزارش‌های مختصری دربارهٔ نظر ائمه علیهم‌السلام و تعابیری را که ایشان برای برخی اصحاب متکلم خود به کار برده‌اند، بررسی کرده است.

ج) برنجکار و رضایی (۱۳۹۶) به نقش ائمه علیهم‌السلام در توسعه و بسط تاریخی علم کلام پرداخته و ضمن ارائهٔ سیر تاریخی، برخی مواضع دوگانهٔ ائمهٔ اطهار علیهم‌السلام دربارهٔ دانش کلام را بررسی کرده‌اند. آنان مقابله با انحرافات کلامی را دلیل واکنش منفی، و تربیت شاگردان متکلم را واکنش مثبت ائمه علیهم‌السلام به دانش کلام دانسته‌اند. افزون‌بر این، در بخش دیگری از مقاله نیز ارائهٔ آموزه‌ها و نظام کلامی مستقل ازسوی ائمه علیهم‌السلام را دلیل دیگری بر اهمیت این دانش نزد ایشان برمی‌شمارند.

بدین‌ترتیب، این نوشتار از آثار پیش‌گفته و مشابه آن متمایز است و نوآوری پژوهش حاضر نیز در استخراج «مدل چهارگانه» برای حل تعارض و نقد صریح دیدگاه مستشرقان براساس این گونه‌شناسی است.

۱. گونه‌شناسی روایات مدح: ترسیم ویژگی‌های کلامِ مطلوب

سیرهٔ عملی پیامبر اکرمﷺ و امامان علیهم‌السلام و روایات مدح صادرشده از ایشان در مورد دانش کلام و کلام ورزی، نشان‌دهندهٔ اراده‌ای هوشمندانه برای تأسیس یک مکتب کلامی مستقل است و به‌روشنی یک جریان اصیل، قدرتمند و هدفمند را در تأیید و ترویج نوع خاصی از کلام به نمایش می‌گذارند (طبرسی، ۱۴۰۳ق، صص ۲۳-۲۶). ویژگی‌های این «کلامِ ممدوح» را می‌توان در سه گونهٔ اصلی دسته‌بندی کرد.

۱-۱. گونه‌شناسی غایی: کلام به‌مثابهٔ ابزار دفاع و هدایت

کلامی که مورد تأیید امامان علیهم‌السلام بود، کلامی هدفمند و دارای دو غایت اصلی بود:

الف) جنبهٔ دفاعی (سلبی): اولین و ضروری‌ترین کارکرد کلام ـ که مرحوم طبرسی نیز در ذیل آیهٔ ۵۲ سورهٔ فرقان به آن اشاره کرده است ـ دفاع از حریم اعتقادات اسلامی در برابر هجمه‌های فکری بود (طبرسی، ۱۴۱۵ق). متکلمان در نگاه امامان علیهم‌السلام، «مرزبانان» عقیده بودند که در خط مقدم نبرد فکری قرار داشتند. امام صادق علیه‌السلام به هشام بن حکم ــ که در دفاع از امامت در مناظرهٔ عمرو بن عبید استدلال کرده بود ـ می‌فرمایند: «این مطالب را از چه کسی آموخته‌ای؟» و پس از پاسخ هشام («از شما گرفته‌ام»)، او را تحسین می‌کنند و می‌فرمایند: «به خدا سوگند این سخنانی که در مناظره بیان کردی در صحف ابراهیم و موسی بوده است» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، صص ۱۷۱-۱۷۳). همچنین در مناظره‌ای که مؤمن الطاق با ابن‌ابی‌العوجاء در مباحث توحیدی داشت، امام علیه‌السلام پیش‌تر به او می‌آموزند که او چگونه مناظره کند و چه پاسخ‌هایی بدهد تا مغلوب او نشود (طوسی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۸۹). بنابراین جنبهٔ دفاعیِ دانش کلام در مواجهه با مخالفان، نزد امامان از اهمیت بالایی برخوردار بوده است.

ب) جنبهٔ تبیینی، ارشادی و هدایتگری (ایجابی): کارکرد کلام به دفاع محدود نمی‌شد، بلکه تبیین نظام‌مند و عقلانی معارف دینی برای شیعیان و غیرشیعیان را نیز در بر می‌گرفت (مطهری، ۱۳۸۱، ص۱۷). کلام، ابزاری برای تعمیق ایمان و تبدیل باورهای مقلدانه به باورهای محققانه و درنتیجه هدایتگری افراد بود. تبیین مباحث توحیدی در باب ذات و صفات خداوند متعال (صدوق، ۱۳۹۸ق، صص ۲۸۸-۲۸۹؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، صص ۱۰۷-۱۰۹)، طرح

نظریهٔ امر بین الامرین در باب مسئلهٔ مهم قضا و قدر (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص۱۵۵-۱۶۰)، طرح مسائل مرتبط با امامت (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۲۰۱؛ علم‌الهدی، ۱۴۱۱ق، ص ۴۲۹؛ صدوق، ۱۴۰۳ق، ص۱۳۳) و این گونه اقدامات ائمه علیهم‌السلام، نمونه‌های بارز کارکرد ایجابی و جنبهٔ تبیینی کلام است. اما در جنبهٔ هدایتگری نیز در رهگذر تاریخ، افراد بسیاری در گفت‌وگو و مناظره با ائمهٔ اطهار علیهم‌السلام و اصحاب متکلم ایشان پس از تبیین صحیح آموزه‌ها، هدایت یافته و از عقیده و مذهب باطل خود دست کشیده‌اند؛ برای نمونه، مناظرهٔ ابن‌عباس با خوارج که به خروج دوهزار یا چهارهزار نفر از ایشان منجر شد (حاکم نیشابوری، ۱۴۰۶ق، ج۲، صص ۱۵۲-۱۵۱؛ بیهقی، ۱۴۲۴ق، ج۸، ص ۱۷۹)؛ مناظرهٔ مرد شامی با اصحاب امام صادق علیه‌السلام که در پایان مناظره و مغلوب‌شدنش، به امام ایمان آورد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، صص ۱۷۱-۱۷۳)؛ مناظرهٔ عبدالرحمن بن احمد بن جبرویه با مملک اصفهانی معتزلی در مسئلهٔ امامت که در پایان مناظره، وی قول امامیه را پذیرفت و از مکتب اعتزال دست کشید (نجاشی، ۱۴۳۲ق، صص ۳۸۰-۳۸۱)؛ عبدالله دیصانیِ زندیق که پس از مناظره با امام صادق علیه‌السلام به خدای متعال ایمان آورد و هدایت شد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، صص ۷۴-۷۲)؛ عبدالملک زندیق که پس از گفت‌وگو با امام صادق علیه‌السلام ایمان آورد و حضرت وی را به هشام بن حکم سپرد تا او را تعلیم دهد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، صص ۷۴-۷۲)؛ عمران صابی از دیگر افرادی است که پس از مناظره و گفت‌وگو با امام رضا علیه‌السلام و عرضهٔ پرسش‌هایی در مورد مسئلهٔ توحید، ایمان آورد و هدایت شد (صدوق، ۱۳۹۸ق، صص ۴۳۰-۴۴۱؛ صدوق، ۱۴۰۴ق، صص ۱۵۱-۱۵۳)؛ مناظرهٔ مؤمن الطاق با ابن‌ابی‌حذره، از سران خوارج، در مورد افضلیت امیرالمؤمنین علیه‌السلام که در نتیجهٔ پیروزی مؤمن الطاق، افراد بسیاری به تشیع گرویدند (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج۲، ص ۳۷۸)؛ مناظرهٔ حُسنیه با مخالفان در مورد اثبات حقانیت مذهب شیعه در دربار هارون‌الرشید که در نتیجهٔ آن، چهارصد نفر به مذهب اهل‌بیت علیهم‌السلام گرویدند (ابوالفتوح رازی، ۱۳۳۲ق، ص ۱۲۱).

۱-۲. گونه‌شناسی تأسیسی: سیرهٔ عملی امامان علیهم‌السلام در بنیان‌گذاری کلام امامیه

مهم‌ترین دلیل بر جایگاه والای کلام، سیرهٔ عملی خود ائمه علیهم‌السلام در تأسیس، تربیت و راهبری این جریان است.

الف) تربیت متخصصان و تقسیم کار: آنچه از سیرهٔ ائمهٔ اطهار علیهم‌السلام، به‌ویژه عهد

صادقین علیهما‌السلام به دست می‌آید، اهتمام ویژهٔ ایشان در تربیت شاگردان خود در حوزه‌های مختلف علوم است (مطهری، ۱۳۸۱، ج۲، ص ۵۶). امام صادق علیه‌السلام با شناسایی استعدادهای مختلف، یک تیم تخصصی از متکلمان را تشکیل دادند (طوسی، ۱۴۰۹ق، ج۱، ص ۲۷۵). این تقسیم کار نشان می‌دهد که امام علیه‌السلام در کنار سایر دانش‌ها، به کلام به‌عنوان یک دانش تخصصی و نیازمندِ مهارت‌های گوناگون می‌نگریستند و برای آن برنامه‌ریزی مدونی داشتند؛ برای نمونه، ایشان به حمران بن اعین برای مناظره در بحث لغت، به هشام بن سالم برای مناظره در مسئلهٔ توحید، و به هشام بن حکم برای مناظره در حوزهٔ امامت، مأموریت می‌دادند (طوسی، ۱۴۰۹ق، ص ۲۷۸). مؤمن الطاق یکی از اصحاب ممتازی است که شیوه‌های صحیح مناظره را از امام صادق علیه‌السلام آموخته است (طوسی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۸۶). هشام بن سالم از ائمهٔ اطهار علیهم‌السلام در مناظرات و گفت‌وگوهای کلامی خود بسیار استفاده کرده است و خود اذعان می‌کند که امام علیه‌السلام عالم‌ترین افراد زمان است (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص ۱۴۶).

ب) نظارت، اصلاح، تشویق و توبیخ: امامان علیهم‌السلام پس از تربیت شاگردان، بر عملکرد آن‌ها نیز نظارت دقیق داشتند؛ به‌گونه‌ای که نقاط قوت را تشویق و نقاط ضعف را اصلاح می‌کردند و در برخی موارد نیز اصحاب خود را توبیخ می‌نمودند. امام صادق علیه‌السلام در مناظرهٔ اصحاب با مرد شامی، پس از شنیدن گزارش مناظرهٔ هریک از اصحاب، به نقد و ارزیابی عملکرد آن‌ها پرداختند. از مؤمن الطاق به‌دلیل استفاده از قیاس، هشام بن سالم به‌دلیل ناتوانی در بهره‌گیری درست از روایات در مناظره، و از زراره به‌دلیل رأی‌گرایی و استفاده از قیاس انتقاد کرده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، صص ۱۷۱-۱۷۳). امام باقر علیه‌السلام محمد بن طیار، از متکلمان سرشناس امامیه را به‌دلیل اینکه به پرسش‌های مخالفان پاسخ می‌داده و به امام مراجعه نمی‌کرده است، توبیخ کردند (برقی، ۱۳۷۱ق، ج۱، ص ۲۱۳). امام صادق علیه‌السلام پس از گزارش هشام بن حکم در مورد مناظره‌اش با عمرو بن عبید، عملکرد و مناظره وی را تأیید کردند و به او فرمودند: «مَئُلُکَ فَلْیُکَلِّمِ النّاسَ؛ باید با مردم به شیوه‌ای که تو مناظره می‌کنی، مناظره کرد» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۱۷۳). این رویکرد تربیتی نشان می‌دهد که ائمه علیهم‌السلام نه‌تنها با اصل مناظره و کلام‌ورزی موافق بودند، بلکه به‌دنبال ارتقای سطح کیفی و پالایش عملکرد اصحاب از روش‌های ناصواب نیز بودند.

۱-۳. گونه‌شناسی معرفتی: کلام وحی‌بنیاد و عقل‌مدار

محوری‌ترین ویژگی «کلامِ ممدوح» در مکتب اهل‌بیت علیهم‌السلام، پیوند ناگسستنی آن با منابع وحیانی (کتاب و سنت) است. این ویژگی مرز بنیادین کلام امامیه را با کلام معتزلی (که بر استقلال عقل تأکید داشت) و کلام اهل حدیث (که عقل را تعطیل می‌کرد) مشخص می‌کند (عطائی نظری، ۱۳۹۶). در این دیدگاه، عقل و نقل دو منبع متضاد نیستند، بلکه دو ابزار مکمل در مسیر کشف حقیقت‌اند. عقل، بدون هدایت وحی، در معرض لغزش و خطا قرار دارد؛ و وحی نیز بدون استمداد از عقل برای فهم، تبیین و دفاع، در معرض تحریف و فهم نادرست قرار می‌گیرد. امامان علیهم‌السلام نیز گاهی به درایت و فهم در روایات ازسوی اصحاب امر فرموده‌اند: «لا یکونُ الرجُلُ مِنکم فَقیها حتّی یعرِفَ مَعاریضَ کلامِنا؛ هیچ یک از شما فقیه نمی‌شود، مگر آنکه کنایه‌ها، مقاصد پنهان و معانی غیر صحیح سخنان ما را بشناسد» (صدوق، ۱۴۰۳ق، ج۱، ص ۱۸۹). همچنین جملهٔ کلیدی هشام بن حکم در پاسخ به پرسش امام صادق علیه‌السلام که عرض کرد: «شَیءٌ أَخَذْتُهُ مِنْک وَ أَلَّفْتُه؛ این‌ها را از شما گرفته‌ام و خود آن را سامان داده‌ام» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۱۷۱)، به بهترین شکل این مدل معرفتی را تبیین می‌کند. در این مدل، ماده و محتوای اصیل معرفت از معدن وحی (تعالیم امام علیه‌السلام) اخذ می‌شود و عقل، وظیفهٔ صورت‌بندی، تنظیم منطقی، نظرورزی، استنتاج لوازم و دفاع از این محتوا را در برابر مخالفان بر عهده دارد. کلامی که از این چارچوب خارج شود و بر رأی و استحسان شخصی تکیه کند، ازنظر اهل‌بیت علیهم‌السلام مذموم و گمراه‌کننده است (صدوق، ۱۳۷۶، ج۱، ص ۵۶؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۵۶).

۲. گونه‌شناسی روایات ذم: تبیین وجوه مخالفت و نقد

تحلیل دقیق روایات ذم نشان می‌دهد که نهی و ذم ائمهٔ اطهار علیهم‌السلام مطلق و بی‌قید و شرط نیست، بلکه همواره به «عوارضِ منحرف‌کننده» از دانش کلام و کلام‌ورزی بازمی‌گردد. این عوارض را می‌توان در چهار گونهٔ اصلی دسته‌بندی کرد.

۲-۱. گونه‌شناسی روش‌شناختی: نقد ابزارهای ناصواب معرفتی

بخش قابل توجهی از نهی‌ها و مخالفت امامان علیهم‌السلام به روش‌ها و ابزارهای نادرستی

بود که در مناظره‌های آن عصر به کار می‌رفت و به‌جای کشف حقیقت، به سفسطه و گمراهی می‌انجامید.

الف) روایات ناظر بر «نفی عمل به قیاس»: «قیاس» به‌عنوان یکی از منابع تشریع و معرفت در میان بخشی از اهل‌سنت، به‌شدت مورد نقد امامان علیهم‌السلام بود. در دورانی که متکلمان عامه به‌شدت از قیاس استفاده می‌کردند، ائمه علیهم‌السلام ورود متکلمان شیعه به این عرصه را مذمت می‌کردند. ایشان با این بیان که «[...] وَ إِنَّ دِينَ اللهِ لَا يصَابُ بِالْمَقَاييسِ؛ [...] دین خدا را نمی‌توان با قیاس‌ها و سنجش‌های ظنی به دست آورد» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۵۶)، دین را امری توقیفی و فراتر از احاطهٔ عقول جزئی‌نگر بشری می‌دانستند. امام صادق علیه‌السلام در مناظره با ابوحنیفه، با ذکر مثال‌هایی نشان می‌دهند که چگونه قیاس به نتایج متناقض با روح شریعت می‌انجامد و می‌فرمایند: «اولین کسی که قیاس کرد، ابلیس بود و هلاک شد» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۵۸). اما ازآنجاکه قیاس ابزار رایج بسیاری از متکلمان آن دوره بود، نهی از آن به معنای نهی از دانش کلام در بین برخی اصحاب تلقی می‌شد (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص ۴۵۸)؛ درحالی‌که این روایات، در واقع یک روش‌شناسی خاص و نامعتبر را هدف قرار داده بودند، نه اصل کلام‌ورزی و هر نوع استدلالِ عقلی را؛ برای نمونه، امام صادق علیه‌السلام به مؤمن الطاق بعد از انجام مناظره با مرد شامی می‌فرمایند: «... قَيَاسٌ رَوَّاغٌ تَكسِرُ بَاطِلًا بِبَاطِلٍ إِلَّا أَنَّ بَاطِلَكَ أَظْهَرُ...؛ در مناظره و گفت‌وگو با قیاس شروع می‌کنی و به قیاس عمل می‌کنی و دنبال این هستی که با یک کار باطل بر بطلان حریف غلبه یابی، که نادرست است» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۱۷۳). در روایت دیگری، امام علیه‌السلام اصحاب کلام را تنها به‌دلیل استفاده از قیاس مذمت می‌کنند و می‌فرمایند: «اولین کسی که قیاس را به کار گرفت شیطان بوده است» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۵۸).

ب) روایات ناظر بر نهی از «تفسیر به رأی و عدم تبعیت از سنت»: «تفسیر به رأی» و نادیده‌انگاشتن تعالیمِ وحیانی و عدم تبعیت از سنت، از دیگر روش‌های نادرست در دانش کلام و حوزه‌های مختلف معرفت دینی است که واکنش منفی و جدی ائمهٔ اطهار علیهم‌السلام را به دنبال داشته است. امام صادق علیه‌السلام در پاسخ به پرسش یونس بن یعقوب در مذمت «اصحاب الکلام»، مخالفت خود را مربوط به جایی می‌داند که متکلمان سخن امام را ترک کنند و و از رأی و نظر خود پیروی نمایند و آنچه خود تمایل دارند، بیان کنند: «إِنَّمَا قُلْتُ فَوَيلٌ لَهُمْ

إِنْ تَرَكوا مَا أَقُولُ وَ ذَهَبُوا إِلَى مَا يرِيدُونَ؛ من گفتم وای بر آنان، اگر آنچه من می‌گویم رها کنند و به سراغ چیزی بروند که خود می‌خواهند» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۱۷۱). نادیده‌انگاری منابعِ وحیانی و اتکا به دیدگاه، عقیده و مسلکِ فردی و توجیه آن ازسوی افراد، مصداق عمل به تفسیر رأی است. در روایت دیگری، امام بر روش برخی متکلمان اشکال می‌کنند و می‌فرمایند: «[...] وَيحَ أَصْحَابِ الْكَلَامِ يقُولُونَ هَذَا ينْقَاسُ وَ هَذَا لَا ينْقَاسُ؛ [...] وای بر اصحاب کلام می‌گویند: این را می‌توان قیاس کرد و آن را نمی‌توان قیاس کرد»؛ چراکه فهم و رأی خودشان را در مباحث وارد می‌کنند و به قیاس می‌پردازند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۵۶). از منظر ائمه علیهم‌السلام، چنین افرادی ابداً به‌دنبال ارائهٔ تفسیری صحیح، از منابع وحیانی نیستند و تنها به‌دنبال به نتیجه رساندن اهداف خود هستند. به همین ترتیب، «تفسیر به رأی» یا تکیه بر نظر شخصی در برابر نصوص، در برخی روایات امامان علیهم‌السلام، به‌شدت مذمت شده است؛ زیرا راه را برای هرج‌ومرج معرفتی و انحراف از دین باز می‌کند و سبب هلاکت افراد می‌شود (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۵۶).

پ) روایات ناظر بر نهی از «مخاصمه، جدال و مراء»: «جدال و مراء» به معنای بحث و گفت‌وگوی ستیزه‌جویانه و بی‌حاصلی است که هدف آن تنها غلبه بر خصم، و خودنمایی است (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج۱۱، صص ۱۰۴-۱۰۵). این آفات اخلاقی هر گفت‌وگوی علمی را به ورطهٔ لجاجت و کینه‌توزی می‌کشاند. جدال غیراحسن که باهدف برتری‌جویی شخصی انجام می‌شد، مورد طرد امامان بود؛ برای نمونه، امام صادق علیه‌السلام در روایتی می‌فرمایند: «از جدال در دین بپرهیزید، که دل را بیمار می‌کند» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۲، ص ۳۰۰). بنابراین برخی روایات ناهیه، ناظر بر آداب و انگیزهٔ گفت‌وگو و عدم رعایت مسائل اخلاقی ازسوی متکلمان است؛ اما این رویکرد در تعارض با «جدال احسن» که در قرآن کریم (نحل، ۱۲۵) بدان امر شده، نیست. جدال احسن گفت‌وگویی مبتنی بر حکمت و موعظهٔ حسنه، با بهترین روش‌هاست که هدف آن اقناع مخاطب و هدایت اوست. سیرهٔ پیامبران الهی و امامان علیهم‌السلام و اصحاب خاص ایشان سرشار از نمونه‌های جدال احسن است (طبرسی، ۱۴۰۳ق، صص ۲۳-۲۶). بنابراین این دسته از روایات، کلام را به‌دلیل ماهیتش مذمت نمی‌کنند، بلکه متکلم را از انحرافات روشی و اخلاقی برحذر می‌دارند. امام صادق علیه‌السلام در پاسخ به شخصی دربارهٔ نهی از جدال فرمودند: «از جدال به طور مطلق نهی نشده است بلکه از

جدال غیر احسن نهی شده است» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج۲، ص ۱۲۵). در روایت دیگری، امام باقر علیه‌السلام می‌فرمایند: «از اصحاب کلام بر حذر باشید و دوری کنید و با آنها نشست و برخاست نداشته باشید، زیرا ایشان اهل مخاصمه و مجادله هستند و آنچه را که مأمور به انجام آن هستند را ترک نموده و آنچه را که مأمور به ترک آن هستند را انجام می‌دهند» (سید بن طاووس، ۱۳۷۰ق، ج۱، ص۱۹). طرفه آنکه، برخی روایات ناهیه، ناظر به مخاصمه و مجادلهٔ برخی متکلمان بوده است و عمومیتی به اصل کلام و کلام‌ورزی با روشِ صحیح ندارد.

۲-۲. گونه‌شناسی موضوعی: تعیین خطوط قرمز و حوزه‌های ممنوعه

برخی روایات ذم دربارهٔ موضوعات خاصی است که به‌دلیل پیچیدگی فوق‌العاده یا پیامدهای خطرناکِ اعتقادی و اجتماعی، و همچنین محدودیت عقل بشری، ائمهٔ اطهار علیهم‌السلام ورود به آن‌ها را «منطقهٔ ممنوعه» اعلام کردند.

الف) روایات ناظر بر منع تکلم در «ذات و صفات الهی»: صریح‌ترین و پرتکرارترین نهی روایات در حوزهٔ موضوعی، مربوط به تفکر، تعمق و تکلم در «کنه ذات» الهی است. روایات متعددی با این مضمون وارد شده است که دربارهٔ عظمت خداوند متعال (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص۴۵۵) و مخلوقات و نعمت‌های او (متقی هندی، ۱۴۳۱ق، ج۳، ص ۱۰۶) بیندیشید و گفت‌وگو کنید؛ اما در ذات او نیندیشید و گفت‌وگویی انجام ندهید (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۹۲). این اصلی بنیادین در توحیدِ تنزیهی است که بر فراتربودن خداوند از هرگونه تصور، توصیف و احاطهٔ ذهنی تأکید دارد. بنابر نص این روایات، ورود به این حوزه نتیجه‌ای جز حیرت، سرگردانی (صدوق، ۱۳۹۸ق، ص۴۵۵) و افتادن در دام «تشبیه» (همانندانستن خدا با مخلوقات) یا «تعطیل» (نفی هرگونه شناخت از خدا) ندارد: «یخرجه من الحدین: حد التعطیل و حد التشبیه» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، صص ۸۲-۸۵؛ صدوق، ۱۳۹۸ق، ص ۱۰۷). امامان علیهم‌السلام مسیر صحیحِ خداشناسی را تفکر در صفات و افعال او (ازطریق آیات آفاقی و انفسی) معرفی کرده‌اند. بنابراین این نهی نه نفی کلامِ توحیدی، بلکه تعیین چارچوب صحیح برای آن است (برنجکار، رضایی، ۱۳۹۶).

ب) روایات ناظر بر منع تکلم در «قضا و قدر»: مسئلهٔ قضا و قدر یکی از مهم‌ترین و پیچیده‌ترین مباحث الهیاتی در اسلام است که رابطهٔ میان ارادهٔ الهی و اختیار انسان را

بررسی می‌کند. گروه‌های مختلف اسلامی، ازجمله قَدَریه، جهمیه، معتزلـه و اهـل حـدیث، دیدگاه‌های متفاوتی ارائه کرده‌انـد (شهرستانی، ۱۴۱۵ق، ج۱، صص ۹۷-۹۸؛ قاضی عبدالجبار، ۱۴۲۲ق، صص ۵۲۲-۵۲۳)، از جبرگرایی مطلق تا تفویض کامل اختیار بـه انسـان؛ امـا هیچ‌کـدام راه‌حـل کامل و جامع ارائه نکرده‌اند. ائمهٔ اطهار علیهم‌السلام با نظریهٔ «امر بین الامرین» تبیینی ارائه دادند کـه هم اراده و مشیت خداوند را حفظ می‌کنـد و هـم اختیـار انسـان را بـه رسـمیت مـی‌شناسـد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۱۶۰)؛ به این معنا که انسان قدرت انجام افعال را دارد، اما این قدرت در مالکیت و مشیت خداوند قـرار دارد و تحقـق اعمـال انسـان تنهـا در محـدوده‌ای اسـت کـه خداوند اجازه می‌دهد. این نظریه سه محور دارد: نفی جبر، نفی تفویض و تبیـین مالکیـت و مشیت خداوند نسبت به قـدرت انسـان. بـدین‌ترتیـب، انسـان آزادانـه اعمـال خـود را انجـام می‌دهد و مسئول است؛ اما اراده و قدرت خداوند بر همهٔ مقدوراتش حاکم است (برنجکار و رضـایی، ۱۳۹۶). همچنین ایمان به قضا و قدر یکی از اصـول توحیـد شـمرده شـده اسـت (متقی هندی، ۱۴۳۱ق، ج۱، ص ۴۸۸) و ائمه علیهم‌السلام توصیه کرده‌اند که جست‌وجوی ماهیت دقیق آن، نبایـد به تجاوز از حدود معرفتی و دینی منجر شود (طالقانی، ۱۳۹۵). در تعالیم اسـلامی، تـلاش بـرای آگاهی‌یافتن از علم «قضا و قدر» نیکو دانسته شـده اسـت (نـک: صـدوق، ۱۳۹۸ق، صـص ۳۶۰-۳۷۰؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۱۵۵)؛ اما از هرگونه تلاش برای آگـاهی از سـرِّ «قضـا و قـدر» و تعمیـق، اندیشه و تکلم درخصوص ماهیت و چیستی آن نهی شده است (نـک: متقـی هنـدی، ۱۴۳۱ق، ج۱، صص ۳۴۶-۳۴۹؛ ج۷، ص ۱۹).

ج) روایات ناظر بر منع تکلم در «امامت»: مسـئلهٔ امامـت و جانشـینی پیـامبر اکـرم صلی‌الله‌علیه‌وآله یکی از مهم‌ترین و پرچالش‌ترین مباحث تاریخ اسلام بوده اسـت، و همـواره میـان مـذاهب مختلف اسلامی در مورد آن اختلاف‌نظر وجود داشته است؛ به گونه‌ای که گفته شده اسـت برای هیچ مسئله‌ای در اسلام مانند مسئلهٔ امامت شمشیر کشیده نشده است (طبری آملی، ۱۴۱۳ق، ص ۱۶). از منظر مکتب امامیه، امامت منصبی الهی و در امتداد نبوت است و امـام علیه‌السلام پـس از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله حجت خداوند بر زمین است. بنابر ایـن دیـدگاه، امامـت تنهـا یـک مقـام سیاسـی نیست، بلکه شامل هدایت دینی، اعتقادی و اجتماعی جامعه نیـز مـی‌شـود. امـام بایـد دارای ویژگی‌هایی ماننـد علـم خـاص، عصـمت و نـص الهـی باشـد (برنجکـار و رضـایی، ۱۳۹۶). ائمـهٔ اطهار علیهم‌السلام با تبیین ضرورت وجود امام، نقش او را در هدایت انسـان‌ها و بیـان احکـام دینـی

مشخص کرده‌اند و نظریهٔ نص (قاضی عبدالجبار، ۱۹۶۵م، ج ۲۰، ص ۱۱۸) و عصمت (صدوق، ۱۴۰۳ق، ص ۱۳۳) ازسوی هشام بن حکم که از متکلمان برجستهٔ امامیه در عصر حضور بود، نیز مبتنی بر این آموزه‌ها شکل گرفته است. تاریخچهٔ علمی و کلامی امامت نشان می‌دهد که ائمه علیهم‌السلام با روایات و آموزه‌های خود، بنیان اولیهٔ اثبات ضرورت و ویژگی‌های امام را پی‌ریزی کرده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۰۱؛ علم‌الهدی، ۱۴۱۱ق، ص ۴۲۹؛ صدوق، ۱۴۰۳ق، ص ۱۳۳) و در دوره‌های بعد، این مباحث را بسط داده و در مناظره‌های علمی با مخالفان از آن دفاع کرده‌اند. البته فهم و درک همهٔ اصحاب و متکلمان شیعه به مسئلهٔ امامت یکسان نبوده است؛ برای نمونه، تغییر دیدگاه هشام بن حکم از نگاه حداقلی به فهم کامل جایگاه امام پس از گفت‌وگو با امام صادق علیه‌السلام نشان‌دهندهٔ اهمیت آموزه‌های ائمه علیهم‌السلام در شکل‌گیری تفکر کلامی شیعه و نگاه‌های گوناگون اصحاب بوده است (صفار قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۱۲۳). در این نگاه، وجود امام به‌عنوان تنها مرجع برای رفع اختلافات، هدایت جامعه و پاسخ به نیازهای انسان‌ها، ضروری معرفی شده است و مرجعیت دینی و اعتقادی امام، از اصول بنیادین تشیع به شمار می‌آید (صدوق، ۱۴۱۴ق، ص ۴۳).

اما گزارش مناظره‌های متکلمان با مخالفان به‌خوبی نشان می‌دهد که متکلمان شیعه باهدف دفاع از مسئلهٔ امامت، به‌صورت جدی عهده‌دار این بحث شده بودند (نک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۶۹؛ طوسی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۴۲۴). ائمهٔ اطهار علیهم‌السلام نیز همواره متکلمان را در این راه تشویق می‌کردند و توانایی و خدمات آنان را در این گونه مناظره‌ها و جدل‌ها می‌ستودند؛ برای نمونه، طبرسی در کتاب احتجاج نقل می‌کند[1] که امام هادی علیه‌السلام یک دانشمند امامی روزگار خود را که با یک متکلم ضدشیعه در مسئلهٔ امامت مناظره کرده و بر او پیروز شده بود، صدر مجلس در کنار خود و بالاتر از همه نشاندند و او را مورد مرحمت و تفقد بسیار زیادی قرار دادند (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۲۵۹). گزارش مناظرهٔ هشام بن حکم با مرد شامی در حضور امام صادق علیه‌السلام (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، صص ۱۷۱-۱۷۳)، گزارش درخواست امام از کم و کیف مناظرهٔ هشام بن حکم با عمرو بن عبید معتزلی در شهر بصره

۱. «وروی عن الحسن العسکری علیه‌السلام: أنه اتصل بأبی الحسن علی بن محمد العسکری علیه‌السلام: أن رجلا من فقهاء شیعته کلم بعض النصاب فافهمه بحجته حتی أبان عن فضیحته، فدخل إلی علی بن محمد علیه‌السلام وفی صدر مجلسه...».

در مورد ضرورت وجود امام (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۱۶۹) و همچنین مناظره وی با ضرار بن عمرو دربارهٔ ضرورت تعیین امام ازسوی خداوند متعال همانند پیامبر (صدوق، ۱۳۹۵ق، صص ۳۶۵-۳۶۸)، مناظره مؤمن الطاق با زید بن علی دربارهٔ درخواست وی برای همراهی (طوسی، ۱۴۰۹ق، ج۲، ص ۴۲۴)، مناظرهٔ هشام بن حکم با سلیمان جریرِ زیدی‌مذهب (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج۴۸، ص ۱۹۸)، نامهٔ احمد بن اسحاق به امام رضا علیه‌السلام درخصوص ادعای امامت جعفر کذاب و پاسخ امام مبنی بر مناظرهٔ وی با او و رسواکردنش نزد مردم (طوسی، ۱۴۱۱ق، ص ۲۸۷)، درخواست امام صادق علیه‌السلام از یاران خود در مورد یادگیری مناظره و ضرورت احتجاج و مناظره با مخالفان دربارهٔ ولایت و وصایت امیرالمؤمنین علیه‌السلام (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج۱۰، ص ۴۵۱)، همگی گواه روشنی بر تأیید کلام‌ورزی در باب مسئلهٔ امامت نزد ائمه علیهم‌السلام است؛ اما آنچه سبب واکنش منفی امامان علیهم‌السلام و صدور برخی روایات ذم و نهی دراین‌خصوص شده است را باید در شرایط حاکم در عصر هر امام و لزوم رعایت تقیه (طوسی، ۱۴۰۹ق، ج۱، صص ۲۶۶-۲۶۷) و عدم توانایی برخی افراد در فهم و جایگاه حقیقی امام (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج۱۰، ص ۱۹۹) و همچنین به‌کارگیری روش‌های نادرست در جلسات گفت‌وگو و مناظره (طوسی، ۱۴۰۹ق، ج۱، ص ۱۹۱) دانست.

د) روایات ناظر بر منع تکلم در «مخلوق‌بودن قرآن کریم»: در اندیشهٔ ائمهٔ اطهار علیهم‌السلام، قرآن کریم مهم‌ترین منبع و معیار برای سنجش دیگر منابع معرفت دینی مانند حدیث و سنت است. هر آموزه‌ای از منابع دیگر، تنها در صورتی معتبر است که با قرآن کریم تضاد نداشته باشد (مطهری، ۱۳۹۰، ج۲۶، صص ۲۵-۲۶). این رویکرد، رجوع مستقیم به آیات قرآن را ضروری می‌سازد و قرآن کریم را به‌عنوان مرجعِ نهایی در حل مسائل دینی معرفی می‌کند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۶۹). یکی از بحث‌های مهم تاریخی مسئلهٔ قدیم یا مخلوق‌بودن قرآن کریم است. معتزله قرآن را مخلوق می‌دانستند و اهل حدیث و برخی فرقه‌های اهل‌سنت آن را قدیم و ازلی معرفی می‌کردند (قاضی عبدالجبار، ۱۴۲۲ق، ص ۳۵۷)؛ درحالی‌که امامیه نیز همچون معتزله، قرآن را مخلوق می‌دانستند، اما به‌دلایل سیاسی و امنیتی، موضع خود را آشکارا بیان نمی‌کردند (مفید، ۱۴۱۳ق «الف»، صص ۵۲-۵۳). البته این اختلاف‌های کلامی پیامدهای سیاسی گسترده‌ای داشت و در دوره‌ای که به «عصر محنت» تعبیر شده است،

حکام عباسی مخالفان نظریهٔ خلقِ قرآن را سرکوب می‌کردند (طبری، بی‌تا، ج۱۳، صص ۵۷۵۱-۵۷۵۸؛ خرم، ۱۳۸۸، صص ۸۰-۸۱؛ مشکور، ۱۳۶۸، ص ۲۷؛ سبحانی، ج۳، صص ۶۱۴-۶۲۳). باوجود این اختلاف‌ها، ائمهٔ اطهار علیهم‌السلام شیعیان و اصحاب خود را از ورود در جلسات گفت‌وگو و مناظره دربارهٔ این مسئله منع می‌کردند؛ زیرا هم بی‌فایده بود و هم خطراتِ سیاسی و امنیتی به همراه داشت. ایشان همواره قرآن کریم را معیار اصلی سنجش و حل مسائل دینی معرفی می‌کردند و استفاده از آن را در اختلافات دینی توصیه می‌نمودند (نورمحمدی و دهاقانی، ۱۳۹۱). شیخ صدوق در کتاب توحید، بابی را تحت عنوان «القرآن ما هو؟» به این مسئله اختصاص داده است و برخی روایات این بحث را بیان کرده است (نک: صدوق، ۱۳۹۸ق، صص ۲۲۳-۲۲۹). همچنین مجلسی نیز در کتاب بحارالأنوار، بابی را تحت عنوان «ان القرآن مخلوق» به این مسئلهٔ اختلافی اختصاص داده است (نک: مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج۹۲، صص ۱۱۷-۱۲۱). برخی متکلمان شیعه مانند هشام بن حکم با بهره‌گیری از آموزه‌های ائمه علیهم‌السلام و نظریهٔ معنا (اشعری، ۱۴۰۰ق، ص۳۶۹)، به تبیین دیدگاه آنان پرداخته و نشان داده‌اند که قرآن کریم، نه قدیم صِرف است و نه صِرفاً مخلوق، بلکه جایگاهی خاص و میانجی در فهم دین دارد. این رویکرد نشان‌دهندهٔ تأکید ائمه علیهم‌السلام بر حفظ جایگاه قرآن به‌عنوان منبع اصلی و پرهیز از درگیری در مباحث اختلافی خطرناک است (عیاشی، ۱۳۸۰، ج۱، ص ۷). ائمه علیهم‌السلام با اتخاذ موضع «کلام الله» و نهی از ورود به نزاع خلق و قدم، در واقع از تبدیل‌شدن شیعه به ابزار دست قدرت‌های سیاسی (عباسیان) جلوگیری کردند.

۲-۳. گونه‌شناسی ناظر بر شرایط اجتماعی: تبیین محدودیت‌های زمینه‌ای

برخی روایات ذم، به‌نوعی ماهیتِ «حکم حکومتی» و موقت دارند و احکامی کلی و جهان‌شمول نیستند، بلکه به شرایط خاص زمانی و افرادِ معینی بازمی‌گردند. در دوران خفقان عباسی، مناظرهٔ علنی مساوی با شناسایی و قتل شیعیان بود. بنابراین نهی از کلام و کلام‌ورزی یک دستور حفاظتی بود، نه معرفتی (طوسی، ۱۴۰۹ق، ص ۲۷۰).

الف) روایات صادرشده در شرایط تقیه: اصل «تقیه» به معنای پنهان‌داشتن عقیده در شرایط خطر، یکی از اصول بنیادین و راهبردی فقهی و اعتقادی مکتب تشیع برای بقا در

طول تاریخ بوده است (مفید، ۱۴۱۳ق «ب»، ص ۱۳۷). دوران حضور امامان علیهم‌السلام، به‌ویژه پس از امام صادق علیه‌السلام، با خفقان و فشار شدید سیاسی ازسوی حاکمان اموی و عباسی همراه بود (امینی و فیروزآباد، ۱۴۰۲). در چنین شرایطی، هرگونه مناظره و بحث کلامی، به‌ویژه در موضوع حساس «امامت»، می‌توانست به‌مثابهٔ اعلام هویت شیعی و بهانه‌ای برای سرکوب باشد؛ ازاین رو، بسیاری از روایاتی که از کلام نهی می‌کنند، در واقع دستوری برای رعایت تقیه و پرهیز از فعالیت‌های علنی و خطرآفرین بوده است تا ضمن حفظ جان شیعیان و اصحاب، از اضمحلال و نابودی مکتب نیز جلوگیری شود (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج۱۱، صص ۴۳-۴۷). امام صادق علیه‌السلام به جناب معلی می‌فرمایند: «... یا مُعَلَّی إِنَّ التَّقِیةَ مِنْ دِینِی وَ دِینِ آبَائِی وَ لَا دِینَ لِمَنْ لَا تَقِیةَ لَهُ...؛ تقیه دین من و دین پدران من است، کسی که آن را رعایت نکند دیندار نیست» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۲، ص ۲۱۷). امام کاظم علیه‌السلام برخی اصحاب متکلم خود را از هرگونه مناظره و شرکت در جلسات گفت‌وگو در زمان خلافت مهدی عباسی نهی کردند (طوسی، ۱۴۰۹ق، ج۱، ص ۲۷۰). بنابراین این نهی‌ها جنبهٔ تاکتیکی و موقتی داشته و تنها در دوران برخی خلفای عباسی بیان شده است و نمی‌توان از آن‌ها یک حکم دائمی علیه دانش کلام و کلام‌ورزی به دست آورد.

ب) روایات ناظر بر افراد خاص: برخی روایات ذم متوجه افراد یا گروه‌های خاصی است:

- **افراد فاقد صلاحیت و توانمندی:** امامان علیهم‌السلام کلام‌ورزی را برای کسانی که از عمق علمی و تقوای لازم برخوردار نبودند، خطرناک و مذموم می‌دانستند. این افراد به‌دلیل عدم تسلط بر مبانی، به‌راحتی دچار لغزش می‌شدند و به‌جای دفاع از دین، به آن آسیب می‌رساندند. تعابیر ائمهٔ اطهار همچون «لَوْ کُنْتَ تُحْسِنُ الْکَلَامَ کَلَّمْتُهُ؛ اگر توانایی بحث و مناظره علمی را داشتی، با او وارد بحث می شدی» در مورد جناب یونس بن یعقوب (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۱۷۱) و توبیخ محمد بن طیار دربارهٔ مخاصمه و مناظره با مخالفان (برقی، ۱۳۷۱ق، ج۱، ص ۲۱۳)، و در مقابل، تعابیر «یُحْسِنُ الْکَلَامَ؛ توانایی استدلال و محاجه دارد» در مورد حمران بن اعین و «کانَ عِنْدی أَحْسَنَهُمْ کَلاماً؛ او در نظر من، از همه در بحث و مناظره زبردست‌تر بود» دربارهٔ جناب قیس بن ماصر، و «مَثَلُکَ فَلْیُکَلِّمِ النّاسَ؛ باید با مردم به شیوه‌ای که تو مناظره می‌کنی، مناظره کرد» در مورد هشام بن حکم (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، صص ۱۷۱-۱۷۳)، گزاره‌هایی

روشن از اهتمام ایشان به ضرورت توانمندی و صلاحیت علمی اصحاب است.

- **مذمت‌های ظاهری از باب تقیه:** امامان علیهم‌السلام گاهی برای حفظ جان برترین اصحاب خود از گزند حاکمان و حسودان، آن‌ها را درظاهر مورد مذمت و طرد قرار می‌دادند؛ برای نمونه، در تحلیل شخصیت زراره بن اعین و هشام بن حکم، تعارض و دوگانگی روایات مدح (طوسی، ۱۴۰۹ق، ج۱، صص ۱۴۸-۱۳۵) و روایات ذم (طوسی، ۱۴۰۹ق، ج۱، صص ۱۲۵، ۲۳۸، ۲۷۸) دربارهٔ آن‌ها مشاهده می‌شود که تنها با اصل تقیه قابل فهم و توجیه هستند. این نشان می‌دهد که در تحلیل روایات رجالی، نباید به یک یا دو روایت ذم بسنده کرد و باید مجموعهٔ روایات را در کنار یکدیگر قرار داد و با در نظر گرفتن قراین تاریخی و شرایط صدور آن، بررسی و تحلیل کرد.

نتیجه‌گیری

ارائهٔ گونه‌شناسی از روایات مدح و ذم کلام و متکلمان، ما را به این نتیجه رهنمون می‌سازد که تعارض اولیه، حاصل یک نگاه سطحی، غیرتاریخی و مطلق‌انگارانه به روایات است. هنگامی که هر روایت در جایگاه خود و باتوجه‌به قیود و شرایط و زمان و مکان صدورش تحلیل شود، نه‌تنها تعارضی باقی نمی‌ماند، بلکه یک نظام فکری منسجم و حکیمانه آشکار می‌شود.

۱. **وحدت در عین کثرت:** دیدگاه امامان معصوم علیهم‌السلام در قبال دانش کلام، موضعی واحد است که در شرایط و مصادیق گوناگون، جلوه‌های متفاوتی یافته است. این موضع واحد، تأیید «کلام روشمند و وحی‌بنیاد» و نفی «کلام منحرف و رأی‌محور» است. روایات مدح، مصادیق و ویژگی‌های گونهٔ اول را تبیین می‌کنند و روایات ذم، مصادیق و علل انحراف گونهٔ دوم را نقد می‌نمایند.

۲. **مشروط‌بودن حکم:** حکم به جواز یا حرمت، و مدح یا ذم کلام، حکمی مطلق نیست، بلکه کاملاً مشروط به رعایت مجموعه‌ای از شروط غایی، روشی، محتوایی، فاعلی، زمانی و مکانی است. کلام در مکتب اهل‌بیت علیهم‌السلام، یک ابزار است و ارزش آن، به نحوه و هدف استفاده از آن بستگی دارد.

۳. **جایگاه اصیل کلام در معرفت‌شناسی تشیع:** برخلاف ادعای مخالفان، کلام در

مکتب امامیه، دانشی عاریه‌ای یا اضطراری نیست، بلکه دانشی اصیل و ضروری است که ریشه در قرآن و سنت دارد و ازسوی امامان علیهم‌السلام تأسیس، هدایت و پالایش شده است. این دانش، بازوی عقلانی مکتب تشیع برای مواجهه با چالش‌های فکری در تمام اعصار است. گونه‌شناسی روایات مدح ثابت می‌کند که متکلمانِ طراز اول در سدهٔ دوم (عصر صادقین علیهماالسلام)، دارای یک «منظومهٔ فکری مستقل» بوده‌اند. تفاوت بنیادین میان «عقلانیتِ مقید به نص» در کلام امامیه و «عقلانیتِ خودمختار» در معتزله نشان می‌دهد که تشابه در برخی نتایج (مانند عدل و توحید تنزیهی) به معنای وام‌داری نیست، بلکه ناشی از اشتراک در منابع وحیانی و اصول عقلی است.

۴. عدم تعارض روایات مدح و ذم: در نهایت، این گونه‌شناسی نشان می‌دهد که روایات ذم، نه‌تنها در تعارض با روایات مدح نیستند، بلکه به‌مثابهٔ چراغ‌های راهنما، مرزهای مسیر صحیح را مشخص می‌کنند و از لغزش جریان کلامی به ورطه‌های خطرناک جلوگیری می‌نمایند. متکلم طراز از دیدگاه اهل‌بیت علیهم‌السلام، کسی است که با تسلط بر مبانی کتاب و سنت، با روشی منطقی و اخلاقی، و با در نظر گرفتن اقتضائات زمان و مکان، به دفاع عقلانی از حریم دین و اعتقادات می‌پردازد و البته در این مسیر، باید همواره خود را نیازمند هدایت و تأیید حجت الهی بداند. کلام امامیه برخلاف ادعای مستشرقان، یک دانش درون‌زاست که ائمه علیهم‌السلام با استفاده از مکانیسم «ذم»، مرزهای آن را از انحرافات اعتزالی و حشوی جدا کرده و با مکانیسم «مدح»، پویایی عقلانی آن را حفظ نموده‌اند.

فهرست منابع

* قرآن کریم

ابراهیم‌زاده آملی، عبدالله. (۱۳۸۹). جایگاه و نقش علم کلام و متکلمان در اسلام. آیین حکمت، ۲(۴)، صص ۷-۳۶.

ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبةالله. (۱۴۰۴ق). شرح نهج‌البلاغه (ج۱۱). قم: کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی نجفی.

ابن‌بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۸ق). التوحید (ج۱). قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزهٔ علمیهٔ قم.

ابن‌بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۴ق). الاعتقادات الامامیه. قم: کنگرهٔ هزاره شیخ مفید.

ابن‌بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۶). الامالی (مترجم: محمدباقر کمره‌ای، ج۱). تهران: انتشارات کتابچی.

ابن‌بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۴ق). عیون أخبار الرضا علیه‌السلام (ج۲). تهران: نشر جهان.

ابن‌بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۵ق). کمال الدین و تمام النعمه. تهران: انتشارات اسلامیه.

ابن‌بابویه، محمد بن علی (صدوق). (۱۴۰۳ق). معانی الاخبار (ج۱). قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزهٔ علمیهٔ قم.

ابن‌منظور، جمال‌الدین. (۱۴۱۴ق). لسان العرب (ج۱۱). بیروت: دار الصادر.

اشعری، ابوالحسن. (۱۴۰۰ق). مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین. بیروت: فرانس شتاینر.

امین، احمد. (۱۹۹۷م). ضحی الاسلام (ج۳). قاهره: مکتبه الاسره.

امینی، ایمان؛ فیروزآباد، آسیه. (۱۴۰۲). بررسی ابعاد و پیامدهای شیعه‌ستیزی در عصر امویان و تأثیر آن بر حیات سیاسی اجتماعی شیعیان. رهیافت فرهنگ دینی، دورهٔ جدید۱(۱)، صص ۶۰-۷۲.

برقی، احمد بن محمد بن خالد. (۱۳۷۱ق). المحاسن (ج۱). قم: دارالکتب الاسلامیه.

برنجکار، رضا؛ رضایی، محمدجعفر. (۱۳۹۶). نقش امامان معصوم علیهم‌السلام در پیدایش و گسترش علم کلام. کلام اسلامی، ۲۶(۱۰۴)، صص ۴۹-۸۲.

بیهقی، احمد بن حسین. (۱۴۲۴ق). السنن الکبری (ج۸). بیروت: دارالکتب العلمیه.
حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله. (۱۴۰۶ق). المستدرک علی الصحیحین (ج۲). بیروت: دارالمعرفه.
حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۶ق). وسائل الشیعة (ج۱). قم: مؤسسهٔ آل البیت علیهم‌السلام لإحیاء التراث.
خیاط معتزلی، ابوالحسین. (۱۹۹۸م). الانتصار والرد علی ابن الراوندی الملحد. قاهره: مکتبة الثقافة الدینیة.
رازی، ابوالفتوح. (۱۳۳۲ق). مکالمات حسنیه. تهران: نشر علمی.
ربانی گلپایگانی، علی. (۱۳۷۱). جایگاه علم کلام و منزلت متکلمان. کیهان اندیشه، ۸(۴۳)، صص ۸۴-۸۹.
سبحانی، جعفر. (۱۴۲۷ق). بحوث فی الملل و النحل (ج۳). قم: موسسه امام صادق علیه‌السلام.
سبحانی، محمدتقی. (۱۳۷۴). عقلگرایی و نصگرایی در کلام اسلامی. نقدونظر، ۱(۳ و ۴)، صص ۲۰۵-۲۳۲.
سبحانی، محمدتقی. (۱۳۸۸). شهیدین در کشاکش دو جریان کلامی مدرسه حله. نقدونظر، ۱۴(۵۶)، صص ۱۸۳-۲۱۳.
سید بن طاووس. (۱۳۷۰ق). کشف المهجه لثمره المهجه. نجف: کتابخانهٔ حیدریه.
شبلی نعمان، محمد. (۱۳۸۶). تاریخ علم کلام (مترجم: محمدتقی فخر داعی گیلانی). تهران: انتشارات اساطیر.
شهرستانی، محمد بن عبدالکریم. (۱۴۱۵ق). الملل و النحل (محققان: علی حسن فاعور و امیرعلی مهنا، ج۱). بیروت: دارالمعرفة.
صفار قمی، محمد بن حسن. (۱۴۰۴ق). بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (ج۱). قم: کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی نجفی.
طالقانی، سید حسن. (۱۳۹۵). تمایز میان خالقیت و فاعلیت، نظریه ناتمام برای فرار از جبر و تفویض. تحقیقات کلامی، ۴(۱۲)، صص ۲۷-۴۲.
طبرسی، ابومنصور. (۱۴۰۳ق). الاحتجاج علی اهل اللجاج (محقق: محمدباقر خرسان، ج۱، ۲). مشهد: نشر المرتضی.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۱۵ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

طبری آملی، محمد بن جریر. (۱۴۱۳ق). دلائل الامامه. قم: بنیاد بعثت.

طبری، ابی‌جعفر. (بی‌تا). تاریخ الامم و الملوک/تاریخ الرسل و الملوک (ج۱۳). بیروت: بی‌نا.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). اختیار معرفة الرجال (رجال الکشی) (ج۱، ۲). مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۱ق). الغیبه. قم: دار المعارف الاسلامیه.

عطائی نظری، حمید. (۱۳۹۶). کلام شیعی و گفتمان معتزلی (ملاحظاتی در باب مسئله تأثیرپذیری کلام امامیه از کلام معتزله). آینه پژوهش، ۲۸(۱۶۷ و ۱۶۸)، صص ۳-۴۰.

علم‌الهدی، سید مرتضی. (۱۴۱۱ق). الذخیره فی علم الکلام. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰). تفسیر العیاشی (ج۱). تهران: المطبعه العلمیه.

قاضی عبدالجبار، ابوالحسن. (۱۹۶۵م). المغنی فی ابواب التوحید و العدل (ج۲۰). قاهره: الدار المصریه.

قاضی عبدالجبار، ابوالحسن. (۱۴۲۲ق). شرح اصول الخمسه. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

کاشفی، محمدرضا. (۱۳۸۴). کلام شیعه تأثیرگذار یا تأثیرپذیر. قبسات، ۱۰(۳۸)، صص۱۱۳-۱۵۴.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی (ج۱، ۲). تهران: دارالکتب الإسلامیة.

متقی هندی، علی بن حسام الدین. (۱۴۳۱ق). کنزالعمال فی سنن الاقوال و الافعال (ج۳). بیروت: دار احیاء التراث العربی.

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحارالأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (ج۲، ۱۰، ۴۸، ۹۲). بیروت: مؤسسة الوفاء.

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۴ق). مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول (ج۲). تهران: دار الکتب الاسلامیه.

مشکور، محمدجواد. (۱۳۶۸). سیر کلام در فرق اسلام. تهران: انتشارات شرق.

مدرسی طباطبایی، سید حسین. (۱۳۸۶). مکتب در فرایند تکامل نظری بر تطور مبانی فکری تشیع در سه قرن نخستین. تهران: انتشارات کویر.

مطهری، مرتضی. (۱۳۹۰). مجموعه آثار (ج۲۶). قم: انتشارات صدرا.

مطهری، مرتضی. (۱۳۸۱). آشنایی با علوم اسلامی (ج۲). قم: انتشارات صدرا.

مفید، محمد بن نعمان. (۱۴۱۳ق «الف»). اوائل المقالات فی المذاهب و المختارات (محقق: ابراهیم انصاری زنجانی). قم: المؤتمر العالمي لألفية الشيخ المفيد.

مفید، محمد بن نعمان. (۱۴۱۳ق «ب»). تصحیح الاعتقادات الامامیه. (محقق: حسین درگاهي). قم: المؤتمر العالمي لألفية الشيخ المفيد.

مکدرموت، مارتین. (۱۳۷۲). اندیشه‌های کلامی شیخ مفید (مترجم: احمد آرام). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

نجاشی، احمد بن علی. (۱۴۳۲ق). رجال نجاشی (محقق: سید موسی شبیری زنجانی). قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

نوبهار، رحیم؛ رمضانی، محمد. (۱۳۹۷). نقش گونه‌شناسی روایات در حل تعارض. حدیث‌پژوهی، ۱۰(۲۰)، صص ۶۳-۸۴.

نورمحمدی، مهدی؛ دهاقانی، اکرم‌السادات. (۱۳۹۱). واکاوی تاریخی تفاوت مواجهه امام هادی علیه‌السلام و معتزله با مسئله خلق قرآن. شیعه‌پژوهی، ۴(۱۱)، صص۱۱۷-۱۳۴.

Madelung, W. (1991). *Religious Schools and Sects in Medieval Islam*. London: Variorum Reprints.

McDermott, M. J. (1978). *The Theology of al-Shaikh al-Mufid*. Beirut: Dar el-Machreq.

Schmidtke, S. (1991). *The Theology of al-ʿAllāma al-Ḥillī*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.